

KARIŞIK (KIPÇAK-OĞUZ) LEHÇEYLE YAZILMIŞ KİTÂBÜ'L-HAYL'IN YAZMALARINDA DEĞİŞMELER

Can ÖZGÜR*

ÖZET

Kitâbü'l-Hayl Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmıştır. Elimizde bulunan iki yazmasında (İstanbul, Paris) karışık lehçe özellikleri bir arada bulunmaktadır. Çalışmamızda yazmalarda ses, ses bilgisinin dışında karşılıklı olarak tespit edilen bu konuya ait dil malzemesi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Kıpçakçası, karışık lehçe, değişmeler.

CHANGES IN MANUSCRIPTS OF KİTABU'L-HAYL WRITTEN IN MIXED DIALECTS (KIPCHAK AND OGUZ)

ABSTRACT

Kitabu'l-Hayl had been written in Mamluk Kipchak Turkish. The two manuscripts that we have (İstanbul and Paris manuscripts) have mixed dialects. In this study, language material in the manuscripts which is correlatively determined and apart from sound and phonology has been analyzed.

Key Words: Mamluk Kipchak Turkish, mixed dialects, changes.

1.Giriş

Kitâbü'l-Hayl Memlûk Kıpçakçasıyla kaleme alınmıştır. Atçılık ve veteriner hekimliği konusunda Türkçe yazılmış en eski eserlerden birisidir. İstanbul ve Paris'te iki yazma nüshası vardır. Her iki yazmasında (Kıpçak-Oğuz) karışık dil özellikleri bir arada bulunmaktadır.

---

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi kipcakistan1@hotmail.com

Eckmann, ‘Oğuzcalaşmanın’ İstanbul yazmasına göre etkisinin Paris yazmasında daha fazla olduğuna kısaca temas etmiştir (Eckmann 1996:53, 54).

Eserin 2002 yılında Paris yazmasının tıpkıbasım, transkripsiyonlu metni, tercüme ve gramatikal indeksini yayımladık. 2003 yılında dil incelemesini ilave ederek ikinci baskısını çıkardık. Ayrıca eserde geçen tıp terimlerini 2002 yılında VII. Türk Tıp Tarihi Kongresi’nde sunduk. VI. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı’nda ise yazmalarda bulunan fonetik yönden karışık (Kıpçak-Oğuz) dil özellikleri üzerinde durduk. KH’in İstanbul yazmasının ilmî yayınları (Öztopçu 1993; Delice 2003) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmamızda KH’in yazmalarında sesler ve sesbilgisinin dışında karşılıklı değişen unsurlar konusu ele alınıp incelenmektedir. Aşağıdaki maddelerde verilen kelime ve şekillerde sol taraftaki İstanbul yazmasındaki örneği sağ taraftaki ise Paris yazmasında aynı örneğin değişen karşılığını göstermektedir.

2. Kelime Kadrosunda Değişme

KH’in İstanbul ve Paris yazmaları arasında yalın ve çekimli şekilleriyle geçen birçok kelime değişme görülmektedir. Karşılıklı olarak geçen örnekler şunlardır.

2.1. Değişik karşılıklar:

anıñ (75a/3): *atıñ* (71a/8); *andan* (93a/8): *dañı*; *andan* (99b/2): *atdan* (95b/2); *andan* (85a/1): *atda* (80b/1); *ağusını* (93b/2): *ağrısını* (88b/7); *asmağ* (88a/2): *itmek* (83b/3); *azzcasın* (93a/3): *eski-sinden* (88a/7); *barça*: (74a/7); *çevre* (70b/3); *bolğay* (71b/8, 72a/1): *gerek* (68a/7, 68a/9); *bolsañ* (102b/5): *bilseñ* (98b/9); *bolmak* (100b/3): *tolmağ* (96b/5); *cāhillerğa* (69a/2): *kişilere* (65b/8); *degin* (79a/8): *giyin* (75b/4); *dert* (84b/9): *renc* (80a/9) ; *eyt* (86a/3): *it* (81b/2); *eytgey sen* (86b/9): *itgey sen* (82a/5); *gül* (76b/9): *gülaf* (72b/7); *izdeseñ* (77a/6): *içün* (73b/3); *iki* (33b/8) : *iki bir* (89a/4); *katıp* (93a/3): *kıynadıp* (88a/7); *kadrince* (82a/8): *kıdarınca* (78a/9); *ketürür* (81b/7): *bolur* (77b/9); *kelse* (81a/1): *bolsa* (77a/4); *kevüp* (73a/3): *çok* (69a/1); *katıp* (93a/3): *kıynadıp* (88a/7); *kivürtmek* (91a/4): *ümek* (88b/2); *on üç* (97b/7): *üç* (93b/3); *ögülmüş* (88b/9): *yugrılmış* (84a/9); *şovuk* (86b/1): *şoñ* (81b/9); *ri’āyet* (97b/6): *riyāzāt* (93b/2); *urur* (74a/4): *yağın* (70a/4): *uyatlığın* (89a/8): *uyluğın* (84b/7); *uyatlığında* (94/8): *ortalığında* (89b/5); *yağlayup* (95a/8): *bağlayup* (92a/6); *yirge* (71a/2): *berk* (67b/3); *yırak* (101a/4): *ayruk* (97a/4); *urur* (74a/4): *yağın* (70a/4): *yazda* (95a/2): *yazıda* (90b/2); *yiriyüp* (98a/5): *yirtip* (94a/2).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010

2.2. Aynı Anlamda:

bitik (68a/9): *kitāb* (65a/9); *bitikni* (68b/2): *kitābı* (65b/1); *bitikni* (69a/3): *kitāba* (66a/1); *bu* (67a/4): *ol* (64b/4); *degenç* (82a/5): *kağar* (78a/6); *dek* (96b/1): *degin* (92a/4); *dırlar* (78a/3): *aydırlar* (74a/8); *ileyine* (71a/6): *öñine* (67b/7); *görklü* (74a/4): *yağşı* (70b/1); *kılıp* (68a/9): *idüp* (65a/9); *kılıp* (92a/4): *idip* (87b/1); *kılmağay* (99b/2): *itmegey* (95b/2): *kimerse* (100a/6): *kimesne* (96b/7): *öküş* (69a/5): *çok* (66a/2); *padışahlar* (69a/5): *sultānlar* (66b/5); *peygāmbere* (66b/5, 67a/4): *nebi* (63b/4, 64a/4): *şebkür* (70a/4): *gıce görmez* (66a/5); *teginç* (102b/8): *degince* (99a/1); *üzerine* (96a/2): *üstine* (91b/2); *yā* (77a/2): *dağı* (73a/8); *yāhūd* (87a/9, 87b/1, 89a/8, 93a/2, 95b/3, 96b/3, 101a/8): *yāhöz* (82b/5, 82b/7, 84b/8, 88a/6, 91a/2, 92a/6, 97a/8); *yāhuz* (92a/8): *yāhöz* (87b/4); *yağud* (89a/3): *dağı* (84b/2); *yoğun* (71b/7): *basık* (68a/6); ve (74b/5): *dağı* (71a/4); *turur* (71b/1): *bolur* (68a/1).

3. Yabancı kelimelerin imlāsında değişme

KH'n yazmalarında karşılıklı olarak alıntı kelimelerin (Arapça-Farsça) yazımı genellikle farklılık göstermektedir. Bu kelimelerin büyük bir kısmı teknik (hastalık-ilaç ve atçılığa ait) terim özelliği taşımaktadır. Özellikle Paris yazmasının kendi içinde de bunların yazımında tutarsızlıklar farklılıklar görülmektedir.

ađvāl (75a/9): *ağval* (71b/6), *aşkar* (74a/5): *ařkār* (70b/1); *'anzerüt* (87b/2): *'anzirüt* (82b/7); *'anzerütdan* (87a/3): *'anzirütdan* (82a/9): *'anađ* (98a/9): *'unuđ* (94a/6); *'anađ* (100b/7): *'atađ* (96b/9); *bızr-i kerefes* (91b/6): *bezr-i kerfūs* (87a/3); *cevheri* (67b/1): *cevher* (64b/1): *beytü's-sarc* (75b/6): *beyti's-sarc* (72a/3): *deşdi* (88a/1): *deşti* (83b/2); *edhem* (76b/2): *edhemi* (72b/9); *engezed* (92b/9): *engezer* (88a/4); *enđac* (85a/5): *enđađ* (80b/5); *el-kağı* (75a/4): *el-đali* (71a/8): *fāre* (84a/8, 88a/8): *kāre* (79b/9, 83b/8); *đabbetü'l-đazrā* (88b/9): *đabbeti'l-đazrā* (84a/8-9); *helezon* (81b/7): *helezōn* (77b/7); *đayl* (97b/4): *đayil* (93a/9); *đırām* (99a/4): *đizām* (95a/3); *đilet* (102a/5): *đilāt* (98b/2); *đüdde* (84b/8): *đürda* (80a/9); *đuyye* (86b/8): *đuye* (82a/6); *'ırđ-ı besfāyic* (91a/3): *ırđ-ı besfādic* (86a/9); *ırđ-ı rāsin* (92a/8-9): *ırđ rāsin* (87b/4-5); *kümeyt* (75b/3): *kemiyet* (71b/8); *kibrīt-i đafatāni* (87a/8); *kibrīt đafatāni* (87a/8); *küzbere* (95b/7): *kuzbara* (91a/6); *levün* (75b/3): *levin* (71b/8); *ma'refe* (75b/8): *ma'rife* (72a/5); *mihmāz* (101a/9): *mahmüz* (97b/4); *mu'aşşab* (74a/6): *mu'aşşab* (70b/1-2); *mürdeseng* (86a/2): *mürādānsing* (81b/1); *mürre ve zıřāvendı*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010

(87a/8): *mürderezārendi* (82b/4); *nīşter* (88a/6): *neşter* (83b/6); *ri'āyet* (97b/6): *riyāzat* (93b/2): *rehvānlık* (101a/5): *rehvārlik* (97a/7-8); *rübā'iyāt* (78a/3): *balmiyāt* (74a/8): *sereṭān* (83b/5): *sertān* (79b/4); *seraṭān* (87b/4, 87b/7): *sireṭān* (82b/9, 83a/8); *sekk-i miski* (88b/5): *sükk-i misk* (84a/5); *sīric* (91b/4): *siric* (87a/1); *seyrānī* (102a/6): *seyrāṭī* (98b/3); *şūnīz* (92a/8); *şutūn* (87b/4); *şikel* (100a/8): *şikāl* (96a/9); *ṭīn-i ermeni* (87b/5): *ṭīn-i imeni* (83a/2): *vāsiṭān* (79a/5): *vusṭāt* (75b/2); *vāsitāniyyāt* (79b/3): *vāştāniyyāt* (75b/8); *vaştāniyyāt* (80a/5): *taşāyā* (74b/1); *velīkin* (88a/4): *velikin* (83b/4); *zerārīḥ* (97a/9): *zerārīc* (93a/5).

4. İbare değişmesi

KH'nın yazmaları arasında bölüm ve cümlelerin dışında ibareyle ilgili dil birliklerinin değişen örnekleri şu şekildedir.

arḵun arkun (102a/6): *arkun* (98b/3), *anın kibi oliçak* (75a/7): *inek tügi gibi olur* (71b/3); *biri* (67a/7): *ve daḥı* (64a/7); *daḥı* (75b/7); *75b/8*: *ve daḥı* (72a/4, 72a/4); *daḥı hiç* (77b/1): *hiç* (72b/8): *diyip durur ki* (67a/5): *aytdı* (64a/4); *dögülmüş rāziyānc* (92b/7): *rāziyāne dögülmüş* (88a/3); *dögülmüş uşnānı zeyt birle* (92a/9): *uşnān dögülmüş zeytile* (87b/5); *düz düz* (101b/4): *düz* (97b/8): *egri tutup* (96b/5): *egretip* (92a/8); *gözini yaşmağay* (69b/6): *gözi yaşarmağay* (67a/5): *kara olğan yir* (74b/7-8): *karası* (71a/4); *keyikge* (72a/2): *geyik ayağına* (68a/9); *kıska olan yir arḵası* (75b/4-5): *kıskası arḵası* (71a/1); *kök közlü* (75b/1): *göklü* (71b/6); *kuyrukı* (92a/4): *kuyruk bile* (87b/1); *ol didüklerimüzi* (93b/4): *didügümüz ol* (88b/9); *öğretmelü* (101a/6): *itmek bolsa* (97a/8-9); *rāyizğa birmek* (100b/3-4): *dayğa binmek* (96b/6); *tā hoş bolğay* (97a/7-8): *hoş bolğınca* (93a/3); *ve siz anı daḥı* (102a/6): *ve daḥı* (98b/2); *ve daḥı* (95b/1): *daḥı* (90b/9); *yaḥşıdan dogüp* (92a/3-4): *dögülmüş yaḥşıdan* (87a/9); *zeyt bile* (92a/4): *ziyt yağı* (87b/1).

5. Eklerde değişme

5.1. İlgi durumu (genitif) +nñ, +niñ > +iñ, +iñ, +uñ, +üñ

KH'nın İstanbul yazmasında +nñ, +niñ şeklinde ilgi durumu eki alan 4 kelimeye ait örneklerin Paris yazmasındaki karşılıkları +iñ, +iñ, +uñ, +üñ şeklindedir. Karşılıklı olarak bunun tersi yönünde hiçbir örnek geçmemektedir.

atniñ (74a/1, 75b/5, 77b/5, 78a/5, 82a/8, 83b/3, 84b/6, 87b/4, 89a/8, 90a/5, 90b/8, 100b/5): *atniñ* (70a/5, 72a/2, 74a/1, 74b/2, 78a/8, 79b/2, 80a/6, 82b/9, 84b/7, 85b/4, 86a/5, 96b/8); *atniñ* (71a/9, 73a/9, 83a/4): *atuñ* (67b/9, 69b/4, 79a/4); *'illetniñ*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010

(83a/8): *'illetüñ* (79a/8):*'illetnüñ* (95a/2): *'illetüñ* (90b/1);
öğretmekniñ (98b/7): *öğretmegin* (94b/5).

5.2. Belirtme durumu (akkuzatif) +nı,+ni > +ı, +i

İstanbul yazmasında +nı, +ni şeklindeki belirtme durumu ekiyle geçen aşağıdaki örneklerin Paris yazmasındaki karşılıkları +ı, +i şeklindedir. Karşılıklı olarak metinlerde tersi yönde örnek bulunmamaktadır.

atnı (82a/3, 96b/1): *atı* (78a/4, 92a/4); *bunlarnı* (87a/5): *bunları* (82a/9); *cirāhetni* (87a/3): *cirāheti* (82a/9); *gözni* (74b/8): *gözi* (71a/5); *merhemni* (87a/7): *merhemi* (82b/2).

5.3. Verme durumu (datif)

Her iki yazmada datif ekinin karşılıklı kullanımında Oğuzçalaşma örneği olarak şu şekiller görülmektedir.

atğa (97b/5): *ata* (93b/1); *bilmegenlere* (69a/3): *bilmeyenlere* (65b/9); *telüklerge* (93b/5): *delüklerine* (89a/1).

5.4. Zarf-fiiller (gerundium)

5.4.1. -p zarf-fiil eki

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde -p zarf-fiil ekinin yardımcı ünlüsü daima yuvarlaktır. KH'in yazmalarında geçen karşılıklı örneklerde yardımcı ünlüsü dar veya yuvarlak olan şekiller aynı oranda bir arada görülmektedir. Bununla ilgili Oğuzçalaşma bakımından her iki metin birbirine yakın görünümündedir.

kılıp (68a/7): *idüp* (65a/9); *idip* (68a/6); *idüp* (65a/8);
ısladup (93a/7): *ısladıp* (88b/3); *yarup* (88b/2): *yarıp* (84a/2);
yörüüp (98a/3): *yörüyüp* (93b/9) vs.

5.5. Diğer zarf-fiili örnekler

Aşağıda verilen (-mca, -ince; **dığı zaman**; **-dığı kadar**) anlamlarındaki zarf-fiil ekleri Eski Anadolu Türkçesine ait metinlerde de kullanılmıştır.

bakıçak (69a/9): *bakıcağaz* (66b/8); *yaşayınçak* (78a/9): *yaşayıcak* (74b/5); *yiriyinçek* (72b/8): *yöriyicek* (69a/2);
yöriyicegez (73a/1): *yöriyicek* (69a/4).

5.6. Sıfat-fiiller (partisipler):

Bununla ilgili birkaç örneğe rastlanmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 5/1 Winter 2010

çıķđan (78b/1,78b/8): *çıķan* (74b/7,75a/5); *bilmegenlere* (69a/3): *bilmeyenlere* (65b/9).

6. Diğer değişen örnekler:

Burada yine her iki yazmada karşılıklı olarak geçen farklılığı, değişmeyi yansıtan diğer örnekler aşağıda verilmiştir.

'anzerüt bile (94b/3-4): *'anzzüritle* (90a/1-2); *'anzerüt ile* (93b/2): *'anzerütıla* (88b/6); *aşadın* (71b/7): *aşagası* (68a/6); *bağlağay* (93b/3): *bağlağaykim* (88b/8); *degirmice* (75a/1): *degirmi* (71a/7); *didüğümüz* (74a/4): *didigümüz* (70b/3); *etni* (73b/4): *etini* (69b/8); *küçlürek* (75b/4): *güçlü* (72a/1); *hareketlüce* (75a/1): *hareketlü* (71a/7); *ilgerü* (99b/7): *ilerü* (95b/8); *kaçan* (82b/6): *kaçankim* (78b/5); *kaçğunçı* (73a/6): *kaçıcı* (69a/6); *kaysı* (82a/8): *Ø* (78a/8); *kolı bile* (99b/4): *kolıyla* (95b/4); *körer* (80b/1, 99b/3): *görür* (76b/5, 95a/2); *közni* (69b/9): *gözini* (66a/4); *latiflik birle* (102a/7): *latif-lığıla* (98b/4); *olardan* (68a/8): *onlardan* (65a/8); *sidügi bile* (86b/2-3): *sidügiyle* (82a/1); *su bile* (85b/4, 86a/6); *suyla* (81a/3, 81b/5); *südi birle* (94b/7): *südiyle* (90a/6); *şu birle* (93b/2): *şuyla* (88b/7); *tişler* (78b/1): *dişleri* (74b/7); *tözerek* (75b/5): *tözer* (72a/1); *yağı birle* (91b/4): *yağıyla* (87a/2); *yirni* (85b/4): *yirini* (81a/2); *yumşaklığı birle* (98a/2): *yumşak-lığıyla* (93b/8); *zeyt bile* (94a/5): *zeytile* (89b/2); *zirävendile* (89b/3): *zirävend birle* (85a/2).

7. Sonuç

Netice olarak KH'nın yazmalarında ses bilgisi dışındaki karışık dil özellikleri konusundaki bulgularımızı şöylece toparlayabiliriz:

1. Kelime kadrosundaki değişmeler bakımından Paris yazması İstanbul yazmasına göre biraz daha fazla Oğuzca özellik göstermektedir.

bitik: kitāb, ilevine: öñine, görklü: yahşı, kılup: idüp, kılmağ ay: itmegey, öküş: çok, kimerse: kimse, barça: çevre gibi. Tersî yönde tek örnek geçmektedir. *dirlar: aydurlar*.

2. Yabancı (Arapça-Farsça) kelimelerin yazımında hem yazmaların kendi içinde hem de karşılıklı olarak aslına göre tutarsızlıklar, yanlışlıklar ve farklılıklar söz konusudur. Paris yazması İstanbul yazmasına göre daha problemlî bir manzara göstermektedir. Bu durum her iki yazmada da belirgin bir ağız etkisinin varlığına işaret etmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

3. Oğuzcalaşma bakımından göze çarpan en önemli özellik ilgi durumu ve belirtme durumu eklerinin değişiminde görülmektedir. Burada verilerin örneklerin tersi yönünde yani Paris yazmasında geçen Kıpçak özellikli şeklin İstanbul yazmasında Oğuzca özellik gösteren şekle dönüşmesi olayına rastlanmamaktadır.

4. Böylece KH'ın yazmalarında diğer değişen örneklerle birlikte İstanbul yazmasına göre Paris yazmasında Oğuzcalaşma etkisinin belli bir oranda da olsa biraz daha kuvvetli olduğunu tespit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- DELİCE, H.İbrahim (2003). **Hulasa Okçuluk ve Atçılık**, İstanbul: Kitabevi.
- ECKMANN, J. (1996). **Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz. O. Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yayınları.
- (**İstanbul Yazması**). Bayezid Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü, No: 3176, 66b-102b.
- ÖZGÜR, Can (2002). “İlk Türk At ve Atçılık Eseri Kitâbü'l-Hayl'da Kullanılan Tıp Terimleri”, **VII. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, (4 Eylül 2002), İstanbul.
- ÖZGÜR, Can (2003). **Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)**, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: Çantay (Basımevi).
- ÖZGÜR, Can (2008). “Kıpçak Türkçesi ile Yazılmış Kitâbü'l-Hayl'in Yazmalarında Karışık Dil Özelliklerinin Görünümü” **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı**; (20-25 Ekim 2008), Ankara.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1993). “A Fourteenth- Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitâb fi-Riyâzeti'l-Hayl”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 17, 153-170.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*